

РОЗДІЛ II. Етнонаціональні й етнополітичні проблеми України: минуле і сучасність

Петро Чернега

Володимир Луцай

До питання періодизації української етнографії та проблеми її етнологізації: вивчення матеріальної і духовної культури населення території України від найдавніших часів до XV ст.

На тлі аналізу проблеми етнологізації української етнографії розглядається питання періодизації української етнографії, зокрема, її перший період – від найдавніших часів до XV ст. У контексті виявлення в етнокультурі українців пережитків та культурних явищ періоду палеоліт – середньовіччя розглядаються господарсько-культурні традиції, моделі господарчої адаптації, етнічні племінні спільноти на території України.

Ключові слова: *українська етнографія, етнологізація, етноантропология, палеоетнографія, джерела етнографії, викопні та віднайдені залишки (свідчення) матеріальної і духовної культури, господарсько-культурні традиції, моделі господарчої адаптації (МГА), етнічна племінна спільнота, генетична спорідненість, етнокультурна область, пережитки, культурні явища, етнокультура.*

At the background of the problem etnologizatsiyi Ukrainian ethnography discusses periodization Ukrainian ethnography, including her first period - from ancient times to the fifteenth century. In the context of the discovery of remnants of Ukrainian ethnic culture and cultural phenomena Paleolithic period - Middle Ages considered the economic and cultural traditions, models of economic adaptation and ethnic tribal communities in Ukraine.

***Key words:** Ukrainian ethnography, ethnologisation, ethnoanthropology, paleoethnography, sources of ethnography, and the discovery of fossil remains (evidence) of material and spiritual culture, economic and cultural traditions, economic models of adaptation, ethnic tribal communities, genetic relationship, ethno-cultural region, remnants and cultural events, ethnic culture.*

Українська етнокультура сформувалася на основі симбіозу і еволюції безцінних тисячолітніх культурних надбань, сформованих автохтонним населенням і полишених стародавніми народами на території сучасної України починаючи з верхнього (пізнього) палеоліту. Культурні явища як наслідок тисячолітньої еволюції набували нових покращених рис, зазнавали пристосовування до природнокліматичних й ландшафтних змін, що з часом спричинилися особливостями господарської діяльності, культурно-побутовими рисами та мовними ознаками, а віджилі й застарілі безслідно зникали чи залишали німі свідчення свого давнього існування у вигляді пережитків.

Аналіз давньої матеріальної і духовної культури населення території України можливий з застосуванням і співставленням даних археології, лінгвістики, антропології. Проте сучасний стан розвитку гуманітарних наук, щонайперше, етнології та історії, дані суміжних наук, рівень розвитку наукової методології, дають можливість досліднику, на основі наукового методу реконструкції (пережитків), а також методів історизму, етнографізму, об'єктивності, наступності тощо реконструювати й простежити розвиток матеріальної і духовної культури населення території України.

У радянську добу через ідеологічні установки і обмеження свободи дослідника нижня хронологічна межа періодизації української етнографії не могла опускатися нижче XV ст. За марксистсько-ленінською концепцією наукових досліджень, пріоритетом якої були ідеологічно-шовіністичні засади домінування російської та польської історії в історії східних слов'ян дорадянської доби, історія України зводилася до часового проміжку від від'єднання від Польщі до приєднання до Росії. Обмежуючись, таким чином, історією українського

козацтва, унікальність українського народу окреслювалася не раніше виникнення такого самобутнього явища як козацтво.

Подібною щодо визначення нижньої хронологічної межі періодизації української етнографії була та є ситуація і в пострадянський період в роки сучасної незалежної української держави. Показовою в цьому плані є колективна монографія в двох книгах «Українці»[17, с. 23], в якій відомі вчені В. Горленко, А. Пономарьов, Г. Скрипник хоч і починають розгляд питання еволюції українського народознавства з Київської Русі, присвячують їй лише 10 речень, обмежуючись поверхневим аналізом пам'ятки «Повість временних літ» і згадками про поему «Слово о полку Ігореве», твір «Слово о погібелі Руськия землі» та мемуари західноєвропейських та арабських мандрівників. Десять речень і менше 200 слів для такого фундаментального видання! Дещо згладжує проблему те, що у процесі аналізу окремих галузей і явищ матеріальної чи духовної культури деякі вчені звертаються до питання їх витоків, еволюції і архаїчних рис.

У навчальному посібнику «Українська етнологія» за редакцією широко відомого етнолог Валентини Борисенко питання найдавніших етнографічних матеріалів висвітлюється значно глибше, проте також чомусь обмежується початками літописання та іноземними джерелами VI–X ст.[2, с. 70-71]

Тут слід зазначити, що ще у 70—80-х роках у більшості країн Заходу завершився процес поступової трансформації етнографії в етнологію, еволюції етнографії до етнологічного рівня — поступового переходу від аналізу питань пізнавального плану до розв'язання найважливіших етнонаціональних проблем, досліджень з застосуванням міждисциплінарного підходу і методології етнології. Етнологізація етнографічної науки спричинила посилення дослідницького інтересу до глобальних проблем та послідовний неспинний рух до інтеграції етнографії з низкою суміжних дисциплін, врахування новітніх наукових даних і розробок не лише гуманітарних, а й природничих наук. Процес етнологізації суттєво позначився й на розвитку світової історичної науки. Саме цим сучасна європейська (тут краще вжити термін світова) гуманітарна наука, окрім інших чинників, завдячує своєму високому науково-теоретичному рівню і не виглядає

статично й архаїчно, якою вона залишається на значній частині пострадянського простору.

Аналіз переважної більшості досліджень, на жаль, засвідчує, що українська етнографія досі перебуває у перехідному стані між двома стадіями – етнографічною та етнологічною. І допоки перебуватиме на цій стадії розвитку, допоки не подолає свідомих чи несвідомих помилок і упередженості радянської доби, залишатиметься далеко позаду світової етноантропологічної науки.

Сучасна українська етнографія, як галузь гуманітарних наук, котра вивчає народи (етноси), їхнє походження, етнічну історію, традиційно-побутову культуру та характер міжетнічних відносин, базуючись переважно на даних польових досліджень[15, с. 9], що відповідає рівню розвитку світової етноантропологічної науки і враховує господарсько-культурні явища попередніх епох як основу чи то окремий чинник формування української етнокультури, джерелами якої є не лише письмові свідчення, що становлять лише одну зі складових великої групи історичних джерел (письмові документи, матеріали польових досліджень, музейні зібрання, графічні та образотворчі матеріали, дані суміжних наук), а й образотворчі та графічні матеріали (малюнки, скульптура, барельєфи, пластика, фрески, іконографія, а також плани, карти), викопні та віднайдені залишки (свідчення) матеріальної і духовної культури (наскальний живопис, орнаментика, знаряддя праці, хатнє й дорожнє начиння тощо)[11, с. 6], має досліджувати і вивчати матеріальну та духовну культуру українського народу й через проєкцію виявлення, аналізу і систематизації автохтонних і запозичених, характерних і нехарактерних, еволюційних і віджилих рис матеріальної і духовної культури населення території України від найдавніших часів до XV ст.

Завдяки зусиллям кількох генерацій дослідників створена потужна джерельна і наукова база історичних епох: кам'яної доби – палеоліту, мезоліту, неоліту, епох міді (енеоліту), бронзи, раннього заліза, середньовіччя, що дає підстави для узагальнень, реконструкції і всебічного дослідження господарсько-культурних процесів періоду кінця льодовикової доби – середньовіччя через призму вивчення матеріальної і духовної культури населення території України як

об'єкту української етнографічної науки. Складність і фундаментальність самої постановки проблеми не дозволяє нам зараз докладно проаналізувати всі її аспекти, проте дає можливість накреслити головні віхи і здійснити загальний виклад позиції.

Аналіз останніх досліджень вітчизняної історичної науки дає підстави говорити про певну господарсько-культурну тяглисть, але ще аж ніяк не етнокультурну, на території України починаючи з періоду 30 тис. років тому. З 30 тис. років тому і до заключних фаз верхнього палеоліту (ВП) 12 тис. років тому на території України, як і всієї прильодовикової Європи, розвивалася граветська (назва походить від однойменної стоянки у Франції згідно класифікації культурної традиції обробки кременю) господарсько-культурна традиція. У період максимального похолодання – 20-19 тис. років тому, гравет трансформувався в епігравет, місцями за участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяка. Епігравет (або мікрогравет) України є мало не єдиною господарсько-культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України.[10, с. 3-9; 9, с. 90-93]

У фінальній фазі ВП (розпочався 13,5 тис. р. т.) в межах української етнічної території на епіграветських традиціях постали нові господарсько-культурні традиції – осокорівська і шан-кобинська[9, с. 93-98], які, виявляючи певну культурну спорідненість, великою мірою відрізняються від побутуючих у ті часи балтійських (північно-західних) господарсько-культурних традицій, зокрема, красносільської та свідерської.

Слід наголосити на тому, що з фінального палеоліту у Європі і в Україні як невід'ємній її складовій простежується чіткий культурний поділ і з'являються найдавніші етнічні спільноти, справжні стародавні етноси, а з точки зору археології (як єдино можливої науки виявлення і фіксації пам'яток (залишків) матеріальної культури) – археологічні культури. Їх поява пояснюється суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи у цей час. Виникнення найдавніших етнічних спільнот пов'язане з феноменом племені, яке внаслідок екзогамії і обміну шлюбними партнерами з сусідами

(общинами), а відтак і культурними надбаннями, формувало спільну племінну культуру. Внаслідок цього утворювалася територіальна етнокультурна спільнота в межах шлюбно-племенної єдності, родинні і внутрішньо племінні зв'язки первісного суспільства були основою етнічних зв'язків, а етнічна самосвідомість не виходила за межі племені чи групи сусідніх племен. Найдавніші етнічні спільноти за своїм характером були етнокультурними племінними спільнотами, ще не етносами, відправною точкою генези яких є хронологічний рубіж між епохами бронзи і раннього заліза через оформлення саме в цей період господарсько-культурних та суспільно-родових рис місцевого населення, територіальної визначеності, появу етномовних спільнот на основі споріднених племен та неперервність етнокультурного розвитку місцевого населення на території України. [20; 21] Таким чином, осокорівська і шан-кобинська господарсько-культурні традиції суть етнічні племінні спільноти.

Беручи до уваги дані про те, що щільність населення на території України в ті часи не перевищувала 1 людини на 100 км², отже кількість людей становила не більше 3-5 тис. осіб (розрахунок для площі 603,7 тис. км²), що 500-600 осіб (близько 20 общин по 25-30 осіб у кожній) складала плем'я первісних мисливців, (чисельність зумовлена своєрідністю шлюбних і мовних процесів у їх суспільствах, з одного боку, і відсутністю транспортних засобів — з іншого). За нашими підрахунками на території України в епоху прильодовиків'я загалом існувало не більше 5-8 племен або етнічних племінних спільнот. Слід наголосити на збереженні універсального устрою первісного суспільства (сім'я з 5-6 осіб, община — 30-35 і плем'я 500-600 осіб) починаючи принаймні з приходу *Homo sapiens* у прильодовикову Європу 40 тис. років тому і закінчуючи епохою поширення землеробства і скотарства 7-8 тис. років тому [9, с. 139-140]

Таким чином, сучасна етнографія як наука, що вивчає народи (етноси), незважаючи на всю складність питання, однозначно має вивчати матеріальну і духовну культуру через призму її еволюції з часів постання перших етнічних племінних спільнот, тобто з періоду не пізніше 13,5 тис. р. т., в конкретно українському просторі з осокорівської і шан-кобинської господарсько-культурних

традицій, що генетично походять від граветської, через її трансформацію в епіграветську, господарсько-культурної традиції. Вищезазначені проблеми, як і ті, що розглядаються нижче, є цілком у компетенції підрозділу етнографії – палеоетнографії, та палеоетнології. Зрозуміло, що матеріальна та духовна культура населення території України періоду верхній палеоліт–середньовіччя відповідно до змін у господарсько-культурному житті історичних епох зазнавала суттєвих змін, однак пережитки тих епох прослідковуються в наступні, а деякі з них сягають нового часу.

У межах етнічних племінних спільнот функціонували моделі господарчої адаптації (МГА). Так, наприклад, наприкінці льодовикової доби (приблизно 20 тис. років тому) на території України відповідно до специфіки фауни і залежно від об'єкту полювання сформувалися чотири МГА прильодовикових суспільств (за радянською традицією – господарсько-культурні типи (ГКТ)): мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці на північного оленя та мисливці прильодовикових гір.

У мезолітичну епоху (10-7 тис. років тому) на українській території через природно-кліматичні, отже й господарчо-економічні, мовно-культурні зміни, з поглибленням етнічної диференціації людства і внаслідок зростання щільності населення до 3-5 осіб на 100 км²[9, 140] та збільшенням за нашими підрахунками, кількості людей в межах 9-25 тис. осіб, з'являється на різних стадіях мезоліту ціла низка, ймовірно від 15 до 50, етнічних племінних спільнот (виділено тут і надалі на основі визначення археологічних культур, які є етнографічною категорією і передбачають певну групу її носіїв – плем'я чи етнос). Вони належали до двох різних етнокультурних областей з відповідними МГА — північної балтійської (кудлаївська, яніславицька, пісочнорівська, частково зимівниківська етнічні племінні спільноти) та південної надчорноморської (кукрецька, гребениківська, донецька та мурзак-кобинська етнічні племінні спільноти).

Вищезазначені етнічні племінні спільноти з'явилися як внаслідок розвитку місцевих пізньопалеолітичних господарсько-культурних традицій так й балто-європейських впливів та господарсько-культурних традицій і характеризуються

етнічною спорідненістю чи близькістю. Ймовірно, вищезазначені етнічні племінні спільноти епохи мезоліту могли складатися з кількох чи декількох племен, що свідчить про ускладнення природи етнічних процесів не пізніше пізнього мезоліту.

Глибокий послідовний аналіз етнічних племінних спільнот епохи мезоліту на сучасній території України демонструє як автохтонні традиції, що проявляються у спадковості матеріальної культури від шан-кобинської до мурзак-кобинської, від осокорівської до кукрецької спільноти, так і зв'язки з географічно балто-європейською традицією матеріальної культури, зокрема, яніславицька спільнота як прояв просування населення господарсько-культурної традиції маглемезе із Західної Балтії на схід, формування донецької спільноти під яніславицьким впливом, генетичний зв'язок кудлаївської спільноти із західними сусідами – господарсько-культурними традиціями Польщі та Північної Німеччини, утворення гребениківської спільноти внаслідок просування мігрантів з Балкано-Дунайського регіону і контактів з місцевим кукрецьким населенням, формування пісочнорівської та зимівниківської спільнот під впливом фінально-палеолітичної красносільської, яка походить від господарсько-культурної традиції Лінгбі.[12, с. 5-6]

Особливу увагу слід звернути на кукрецьку етнічну племінну спільноту, яка є однією з найбільш вивчених і найбільших за площею в Україні, що постала у степовому Надчорномор'ї на місцевому пізньопалеолітичному підґрунті на зламі фінального палеоліту і мезоліту, й розвивалася від початку мезоліту до раннього неоліту — VIII-V тис. років до н. е. Кукрецькі стоянки відомі від гірського Криму на півдні до Київського Полісся на півночі, від гирла Дунаю на заході до Приазов'я на сході. Наявність кукрецьких виробів у крем'яних комплексах раннього неоліту України свідчить про участь носіїв кукрецьких традицій у формуванні неолітичних культур Надпоріжжя та Надазов'я, Криму, Південного Бугу, Середнього Подніпров'я.[9, с. 176-177]

Вищезазначені палео-мезолітичні етнічні племінні спільноти, безумовно, мали певні відмінності в матеріальній і духовній культурі, що в подальшому

продукувалися відповідно новим господарсько-культурним умовам. Спільноти в процесі зникнення об'єкту полювання або міграцій на північ через глобальні природнокліматичні зміни або підрич людиною ресурсів природного середовища внаслідок удосконалення методів полювання та підвищення ефективності мисливської зброї переорієнтовувалися на промисел інших тварин, доповнювали господарську діяльність рибальством і збиральництвом, а в пізньомезолітичний період [8, с. 30-36] самостійно й через запозичення поступово прийшли до відтворювальних форм господарювання. Внаслідок цього зазнавали змін господарські традиції та уклад життя, розвивалися старі й зароджувалися нові культурні традиції і звичаї – отже трансформувалася господарсько-культурна традиція. Саме матеріальна (господарчо-виробнича сфера, основні та допоміжні заняття, традиції житлобудування, харчування, одяг, транспорт) і духовна (релігійна сфера, елементи світоглядних уявлень, мистецтво, фольклор, звичаєво-обрядовий пласт) культура вищезазначених палео-мезолітичних етнічних племінних спільнот, існуючі в традиційній українській етнокультурі пережитки (старожитності) цих діб мають бути предметом вивчення української етнографії.

Зародження і поширення відтворювального господарства докорінно змінило тенденцію розвитку господарсько-економічної сфери, матеріальної та духовної культури, соціальних відносин тощо. Показник щільності населення мотичних землеробів порівняно зі щільністю мезолітичних мисливців зріс у 50-100 разів — від 3-5 до 150-500 осіб на 100 км². За нашими підрахунками, населення території України в епоху неоліту, з врахуванням значно меншої щільності населення на півночі та сході, наблизилося до показника 500 тис. осіб, а в енеоліті досягло, а можливо й перевищило, 1 млн. осіб. Отже, суттєво збільшується кількість членів окремих племен та етнічних племінних спільнот.

У епоху неоліту (VI-IV тис. до н. е.) в Україні, що ознаменувалася переходом до відтворювального господарства і спричинила радикальні зміни в історії людства, сформувалися дві етнокультурні області з відповідними МГА — південно-західна та північно-східна. До першої входять ранньоземлеробські етнічні племінні спільноти, тісно пов'язані з найдавнішими в Європі

балканськими землеробами, з розвинутим приселищним тваринництвом (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська); до другої належать мисливсько-рибальські етнічні племінні спільноти, що мали різний, переважно початковий, ступінь розвитку землеробства і тваринництва та формувалися на ґрунті місцевих мезолітичних традицій під опосередкованим впливом неолітичних мігрантів, щонайперше буго-дністровської спільноти (волинська (німанська) Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпоріжжя та Приазов'я.) [9, с. 193-202; 8, с. 38-43; 6]

Епоха енеоліту (кінець V-III тис. до н. е.) через природно-кліматичні зміни і поширення степів та екстенсивну землеробську економіку неоліту започаткувала докорінну трансформацію відтворювального господарства – зростання ролі тваринництва з подальшим постанням відгінної форми скотарства і, таким чином, виокремленням скотарства в самостійну галузь (кінець V-IV тис до н. е.).[9, с. 240] На території України сформувалися дві етнокультурні області з відповідними МГА – північно-західна та південно-східна. Північно-західна етнокультурна область розвивалася за тенденціями, притаманними епосі неоліту, зі зростанням через аридизацію клімату ролі тваринництва та допоміжних галузей господарства і поступовою деградацією землеробської культури. У південно-східній етнокультурній області виділяється степова азово-чорноморська (нижньомихайлівська та кемі-обинська етнічні племінні спільноти) та лісостепова подніпровська (середньостогівська та ямна етнічні племінні спільноти) зони, в яких ключову роль відігравала скотарська галузь – основа економіки рухливих скотарських спільнот [6; 7].

Землеробські етнічні (етнокультурні) спільноти епох неоліту-енеоліту, а також енеолітичні скотарські, характеризувалися новими способами ведення господарської діяльності, організації поселень, побудови житла і господарських споруд, традиціями харчування, виготовленням глиняного посуду, одягу, прядінням і ткацтвом, винайденням нових транспортних засобів і використанням тяглових тварин, вершництвом тощо у сфері матеріальної культури і релігійно-

духовними новаціями, ускладненням світогляду, уявлень, культів, міфології, розвитком мистецтва, фольклорної традиції, розгалуженням обрядово-звичаєвої сфери, поглибленням системи знань тощо у сфері духовної культури. Прояви вищезазначених культурних новацій і докорінних змін яскраво проявляються в українській культурній традиції, дослідженій поколіннями українських етнографів останніх століть. Яскравим прикладом є відомі численні пережитки в етнокультурі українців, що походять з трипільської етнічної племінної спільноти (цивілізації, культурної спільності, культури) [8, с. 65-132].

Подібні землеробські й скотарські МГА, що функціонували в межах окремих чи кількох етнічних племінних спільнот, дещо видозмінюючись залежно від збільшення чи зменшення вологості клімату, посилення ролі скотарства або переростання його у кочову форму – номадизм, чи повного або часткового відродження ролі землеробства, потужних хвиль міграцій і культурних контактів, проіснували на території України протягом наступних історичних епох. У добу бронзи (кінець III-початок I тис. до н. е.) вони проявляються у споріднених генетично пов'язаних етнічних племінних спільнотах шнурової кераміки, тшинецькій, комарівській, сабатинівській [8, с. 136]. У добу раннього заліза (IX ст. до н. е. – IV ст. н. е.) – у близьких або й генетично споріднених на думку авторів чорноліській та сколотській (скіфській згідно офіційної історіографії) етнічних племінних спільнотах [8, с. 156-167]. У ранньослов'янську (III ст. до н. е. – II ст. н. е.), антсько-склавинську (V-VII ст. н. е.) та руську (києво-руську) епохи (VIII – XIV ст. н. е.) [8, с. 181-261, 9, с. 334-342] проявляються: у генетично спорідненій з чорноліською та сколотою ранньослов'янській зарубинецькій (венедській за історичним відповідником) етнічній племінній спільноті; під потужним впливом германських племен готів на зарубинецькій основі – у київській, її подальшій трансформації під впливом решток черняхівської у пеньківській (антській) етнічних племінних спільнотах, та зубрицькій, її трансформації під впливом германців, римлян, даків у черняхівській, внаслідок припинення її існування через навалу кочових гунів й на її руїнах, під впливом київської празької (склавинській) етнічних племінних спільнотах. Вищезгадані

групи слов'ян V-VII ст. були спорідненими на основі подібної матеріальної та духовної культури, що має праслов'янську основу, але й дещо різнилися в мовно-культурному плані, що обумовлюється відмінностями процесу їх творення, іноетнічними культурними впливами.

Очевидною є не лише наявність пережитків, а й цілих культурних явищ, проаналізованих у попередньому абзаці історичних епох в етнокультурі українців. Адже орне рільництво та присадибне й відгінне тваринництво, гончарне, ткацьке, деревообробне, косторізне, кам'янотесне, металообробне ремісниче виробництво, способи і засоби транспортування, зрубна, стовпова й глинобитна конструкція домобудівництва, господарських й інших споруд, принципи організації поселень, традиції кулінарії, особливості крою і виготовлення одягу є невід'ємною складовою традиційної матеріальної культури українського народу. Натомість засади громадського устрою, родинно-сімейних відносин, землеробсько-скотарська звичаєвість, елементи родинної та святкової обрядовості, землеробський календар та його циклічність, пласт вірувань і повір'їв, міфологія яскраво виявилися у традиційній духовній культурі нашого народу.

Таким чином, період від найдавніших часів до XV ст. є першим періодом періодизації української етнографії, що проходить стадію етнологізації. Нижньою хронологічною межею є верхній палеоліт, зокрема, час постання перших етнічних племінних спільнот – осокорівської і шан-кобинської, що генетично походять від граветської, через її трансформацію в епіграветську. Верхньою хронологічною межею (XV ст.) є час виникнення козацтва – українського етнонаціонального самобутнього явища, підґрунтя оформлення української традиційної народно-побутової культури та способу життя, духовної та матеріальної етнічної культури, мови, психічного складу та менталітету. Глибоке вивчення матеріальної і духовної культури етнічних племінних спільнот періоду кінець льодовикової доби – середньовіччя через призму виявлення пережитків і культурних явищ в етнокультурі українців має стати важливим завданням сучасної української етнографії.

Джерела та література

1. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
2. Борисенко В.К. Українська етнологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ. – К., 2007.
3. Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии: Очерки теории и истории. – М., 1981.
4. Грушевський М. Анти // Записки НТШ. – Львів, 1988. – Т.ХХІ. – Кн. I
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.1.
6. Даниленко В. Н. Неолит Украины. – К., 1969.
7. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. – К., 1974.
8. Заєць І. Витоки духовної культури українського народу. К., 2006.
9. Залізник Л. Стародавня історія України. – К., 2012.
10. Залізник Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І. Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. – 2007. – № 2.
11. Луцай В. Програма вивчення варіативної навчальної дисципліни «Українська етнографія». – К., 2013.
12. Луцай В. Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Етнологія України». – К., 2013.
13. Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956.
14. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
15. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. - К., 1994.
16. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К., 1982.
17. Українці. Історико-етнографічна монографія. - Опішне, 1999.-Т. 1.
18. Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі – К., 2010.
19. Чебоксаров Н.Н., Андрианов Б.В. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // Советская Этнография. – 1972. – № 2.
20. Чернега П.М., Луцай В.І., Телегуз А.В. Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2 / Ред. Чернега П.М. – К., 2012.
21. Чернега П., Луцай В., Телегуз А. Етнологічна концепція етнотворення українців // Українознавство. – № 4. – 2012.
22. Чернега П., Телегуз А. Поняття етнос в українській науковій думці // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – К., 2008.
23. Чмихав М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.
24. Birdsell J. V. Men the hunter. – Chicago, 1968.
25. Latham R.G. The Ethnology of Europe. – Ulan Press, 2012.
26. Renfrew C. Archaeology and language. – N. Y., 1987.
27. Taylor I. The origin of the Aryan. An account of the prehistoric ethnology and civilization of Europe. – London, 2011.